

ÉLŐ NYELV

A kupa ’mélyedés, gödör’ tájszóról

Az 1970-es évek elején a földrajzi nevek helyszíni ellenőrzését (számuk bővítését és a helyi tájnyelvi kiejtésnek megfelelő hangtani átírását) végeztem a Tabi járásban, amelynek településeit azután nemsokára a Siófoki járáshoz csatolták, és az ott gyűjtött helynévanyag ennek megfelelően jelent meg a Somogy megye földrajzi nevei c. kötetben. A gyűjtés során két községben, Kapolyon és Somogyacsán jegyeztem föl három olyan helynevet, amelyben a *kupa* földrajzi köznévként fordul elő. Korábban sem a szülőfalumból, Nagykönyiből, sem máshonnan a *kupa* lexéma ilyen szerepben egyáltalán nem volt ismeretes számomra. Amikor kíváncsiságból átnéztem az addig napvilágot látott helynévköteteket, a „Zala megye földrajzi nevei” című kiadványban találtam egy-két olyan példát, amely összefügghet a *kupa* köznévvél. A később megjelent földrajzinév-gyűjteményekben azonban több adatra is bukkantam.

Örvendetes módon a somogyi földrajzinév-gyűjtemény 1974-es megjelenése óta jó néhány megyei és járási helynévkötet is napvilágot látott, továbbá olyan helyi monográfiák, melyeket célszerűnek látszott olyan szempontból áttekinteni, hogy előfordul-e bennük a *kupa* földrajzi köznévv. Átnézve a szóban forgó kiadványokat (a Dunántúltól a Duna–Tisza közén át Kelet-Magyarorszáig, s természetesen a határon túli magyar nyelvterületről publikált köteteket is figyelembe véve), közülük csupán Veszprém megye járásonként megjelent helynévanyagában találtam rá példákat, mégpedig viszonylag nagyobb számban. Megtartva a különböző földrajzinév-kötetekben használatos (az egyes községekre, városokra utaló) sorszámokat, valamint a térszínformára, a művelési ágra vonatkozó rövidítéseket és más jel-

zeteket is, az alábbiakban – a szóban forgó megyék, azokon belül pedig a települések betűrendjében, illetőleg a járásonként kiadott kötetek megjelenésének időrendjében – helységként közlöm a *kupa* főnevet tartalmazó földrajzi neveket. Ezek a következők:

Kapoly: 58/30: *Ligeti-kupa*. G, sz; 58/31: *Miska kupájja*. G, sz. Weber Mihálynak volt itt földje. – **Somogyacsa:** 75/98: *Szíva-kupa*. Ds, sző, sz. (SMFN. 208, 251.)

Diszel: 27/164: *Iványi-kupa*. G, l; 27/208: *Lukács-kupa*. Vö. A gyerekek kedvelt játszóhelye volt ez a lankás mélyedés. – **Hegyesd:** 21/72: *Nagy-kupa*. Do, l, e. Kb. 15 éves fenyves, előtte legelő volt; 21/162: *Kupa-vágó*. Vö, sz. Ekbauer nevű földtulajdonos földjét vágta ketté ez a völgy. – **Kapols:** 13/46: *Kupa-hégy: Kupa-árok*. Vf. Teknő alakú árok. – **Mindszentkállya:** 32/104: *Hálás-kupa*. Mélyedés, l. Az éjszakai legeltetés idején itt háltak a lovakat őrző legények. – **Monostorapáti:** 20/122: *Laci-kupa : Laci-gyümölcsös*. Mf, sző, gy, r, sz. Szőlővel telepített terület volt, ma már sz. A mélyebb fekvést kupának nevezik; 20/193: *Bimbi-kupa*. Vö, e. Tulajdonosa ragadványnevről. – **Sáska:** 18/343: *Zöld-kupa*. Vö, l, bokros. – **Zánka:** 31/233: *Hosszi-som-kupa ut. Út, útszakasz; 31/234: Hosszi-som-kupa : Hosszi-som*. G, sombokros. (VeMFN. 1: 79, 100, 107, 108, 112, 113, 135, 136, 155, 157.)

Pápasalamon: 57/45: *Pap-kupa*. A patakmeder mélyebb része, Pap nevezetű földje mellett volt; 57/55: *Ruszi-kupa*. Mélyedés a Bitvában, amelyben orosz hadifoglyok fürödtek az első világháború idején. – **Ugod:** 40/335: *Tálasné kupája*. Ds, e. (VeMFN. 2: 193, 252.)

Doba: 15/124: *Szöngör-kupa*. G. Fürdésre alkalmas hely a Hajagos medencében, mivel a patak nem hordott iszapot erre a helyre. Arról a fiatalemberről nevezték el, aki elsőként járt ide fürödni; 15/209: *Várkupa*. [K2 ~] G, e. A Somló krátere. – **Nyírad:** 47/134: *Hofman-kupa*. Gs, mlen. Agyagos terület. A tulajdonosról. (VeMFN. 3: 97, 100, 268.)

Bakonybél: 14/277: *Tálasné kupája*. Árok, Vö, e. Tálos Mihály kerülő feleségéről. – **Balatonakali:** 71/100: *Temető-kupa*. Út, Vö; 71/200: *Akali temető ajja [J. Temetői kupa : Keréknád vagy Temető alja]*. Halászhely. – **Nemesvámos:** 41/169: *Tókeri-kupa*. Do, l. Felszínéről. – **Tés:** 17/183: *Fütyös-kupa*. Sza. (VeMFN. 4: 100, 126, 314, 492, 494.)

Bezeréd: 103/17: *Kupa*. Ds, sző, ka, gy. – **Kallósd:** 104/32: *Kupa-kut*. K és környéke, l, ak. – **Kútfej:** 179/56: *Kupa Mária-ódal : Kupa Mária-napkelet [Napkeleti szőlők]*. Ds, sző. – **Pórszombat:** 130/17: *Kupázs-berék*. S, sz, r. – **Tornyiszentmiklós:** 186/44: *Kupa-kert*. S, sz. (ZMFN. 251, 253, 309, 415, 437.)

A fenti adatok alapján a *kupa* földrajzi köznévfőfordulásából néhány megállapítás adódik. Először is az, hogy az összegyűjtött példákban jól kitűnik: a legnagyobb számban Veszprém megyében fordul elő, mégpedig az ottani négy járásban (azokon belül tizenegy településen) összesen huszonegy (majdnem kivétel nélkül) külterületi névben. Különösen a Tapolcai járásban gyakori az előfordulása, ott ugyanis hét helységben (tizenegy elnevezésben) van példa a *kupa* földrajzi köznévként való használatára, vagyis hozzávetőleg annyi, mint Veszprém megye másik három járásában együttvéve. A Veszprémi járás helynévkötevényében a Pula községgel kapcsolatos adatok után a *kupa* tájszó egy falucsúfolóban is előfordul: „A szomszédos Öcs falut így csúfolják: *Öcsiek vattok, Naty kupában laktok, Csira-tehén anyátok, B...a meg az apátok!*” (VeMFN/4: 368). Ehhez viszonyítva a Somogy megyei elterjedtsége nagyon csekélynek mondható, hiszen csak Kapolyról és Somogyacsáról találunk rá három adatot. A Zala megyéből közzétett példák száma is kevés: mindössze öt községben – falvanként egy-egy elnevezésben – fordul elő. Ráadásul a zalai adatok ide sorolása eléggé bizonytalan, a kalózsdi *Kupa-kut*, a kútfeji *Kupa Mária-ódal : Kupa Mária-napkelet* és a tornyiszentmiklói *Kupa-kert* helynevekben ugyanis minden bizonnyal

a *Kupa* személynév rejlik (a *Kupa* családnévre vö. CsnSz. 651). De vajon hogyan alakult ki a Bezerédről közölt *Kupa* és a Pórszombatról adatolható *Kupás-berék* helynév, és ezek összefügg(het)nek-e a somogyi és veszprémi földrajzinév-kötetkből felsorolt, *kupa* földrajzi köznevet tartalmazó elnevezésekkel? Erre a kérdésre a *kupa* tájszó helynevekben előforduló, azokhoz köthető jelentésének ismerete adhatja meg a választ. Mindehhez a szakirodalomban több forrást is találunk, mégpedig elsősorban a földrajzinév-kiadványok és a különböző típusú (táj)szótárak anyagának felhasználása, valamint a *kupa* lexéma különféle jelentései közötti esetleges összefüggés vizsgálata is célravezetőnek látszik (az utóbbira vonatkozóan vö. TESz. 2: 672).

A földrajzi köznevek összegyűjtésének, közzétételének és értelmezésének kérdése már régebben fölvetődött a névtudományban, elméleti-módszertani kimunkálása és gyakorlati megvalósítása MARKÓ IMRE LEHEL érdeméből először a Somogy megyei helynévkötet megjelentetésével történt meg (l. részletesebben SMFN. 35–42). Egy általa összeállított kérdőív és szójegyzék felhasználásával a következő tizenegy helységben végzett gyűjtést: Balatonberény, Böhönye, Csököly, Kaposszerdahely, Ordacsehi, Órtilos, Pusztakovácsi, Segesd, Somogyudvarhely, Szenna és Vörs. Egyetérthetünk azon megállapításával, hogy „a szójegyzéket egy viszonylag ritka kutatóponthálózat alapján is össze lehet állítani. A földrajzi köznevek ugyanis a térfelszín függvényei, s egy némileg kiegyensúlyozott térfelszínű vidéken sem jelentésben, sem alakban nagy eltérések nemigen vannak. A térfelszín változásai szerint kiválasztott néhány kutatópont már megbízható anyagot adhat” (SMFN. 35).

A MARKÓ IMRE LEHEL készítette összeállításból megállapíthatjuk, hogy az általa gyűjtésre kijelölt települések közül öt helyen (Balatonberény, Kaposszerdahely, Ordacsehi, Szenna és Vörs községben) ismerték a *kupa* tájszót, mégpedig mindenütt 'mélyedés, sekélyebb gödör' értelemben. Ezeknek a faluknak a helynevei között nincs azonban egyetlen példa sem a *kupa* földrajzi köznévre. A felsorolt településnevekből kitűnik, hogy Kapoly és Somogyacsa, melyeknek helynévanyagában *kupa* névrésszel alakult külterületi elnevezések is vannak, nem szerepel a kutatópontok között. A szóban forgó külterületi nevek után található rövidítés azonban – Kapoly esetében – azt jelzi, hogy 'gödör, mélyedés' jelentésben a *kupa* köznevet ott is ismerték és használták, ez föltehetőleg a somogyacsai adatra is érvényes.

A fentiek alapján tehát a somogyi helynévgyűjteményben a 'mélyedés, gödör' értelemben használt *kupa* köznévre hét településen van példa. Ezen helységek közül egy (Somogyacsa) a Marcali–Tamási vonalon, négy (Balatonberény, Kapoly, Ordacsehi és Vörs) a Balaton irányában ettől északra található, kettő (Kaposszerdahely és Szenna) pedig Kaposvár közelében fekszik. Az utóbbi két községtől nyugatra lévő többi kutatóponton, ahol MARKÓ IMRE LEHEL gyűjtőmunkát végzett, a *kupa* tájszóra nincs adat, miként az 1979-től Zala megyéhez visszacsatolt Keszthelyi járás helyneveit magában foglaló kötetben sem találunk rá példát (ZMFN. 2). A *kupa* jelentésbeli tájszóként való somogyi előfordulását és 'teknőszerű völgy' jelentését közvetve a következő névadat és a hozzáfűzött magyarázat is megerősíti: **Magyaratád:** 126/101: *Kupai-dülő: Középső-dülő*. Ds, sz. Hephupás felszínéről, a benne levő „kupákról” (= teknőszerű völgyek) nevezték el (SMFN. 390). Figyelemre méltó, hogy Magyaratád Somogy azon részén fekszik, ahonnan a *kupa* szóra más községek-ből is van adat.

Veszprém megyében, amint a *kupa* földrajzi köznevet tartalmazó adatok bemutatásából is kiderül, a helynevek megjelentetése járónként történt. A szóban forgó példákban az

egy-egy járásokról előfordulásáról, gyakoriságáról már szó esett. A továbbiakban VARGA MÁRIA azon kutatásait igyekszem összefoglalni, amelyek a *kupa* köznévi ismeretére és jelentésének megállapítására irányultak, s amelyek mind a négy járásra kiterjedtek (l. erről részletesebben VeMFN. 1: 15–25; VeMFN. 2: 15–23; VeMFN. 3: 16–26; VeMFN. 4: 20–32).

VARGA MÁRIA Veszprém megye egészében, összesen tizenhét kutatóponton kérdezett rá a *kupa* földrajzi köznévi ismeretére és jelentésére, mégpedig az Ajkai, a Tapolcai és a Veszprémi járásban négy-négy, a Pápai járásban pedig hat településen. Az Ajkai és a Veszprémi járás vizsgált helyeiben általában 'hirtelen bemélyedés a felszínen', illetőleg 'nagyobb gödör' értelemben ismerték, a Tapolcai járás községeiben 'kis mélyedés a felszínen', ritkábban pedig 'völgy' jelentésben fordult elő. Vizsgálódásai nyomán egyebek mellett fény derült arra, hogy a többi járásban kiválasztott falvakkal szemben, ahol egy kivétellel mindenütt ismerték a *kupa* jelentésbeli tájszót, a Pápai járás hat települése közül csak Nyárádon volt használatos 'kisebb mélyedés a felszínen; mély gödör' értelemben.

A Zala megyei helynévkötet – mint ismeretes – nem tartalmazza a földrajzi köznevek értelmezését. Bizonyos fenntartással figyelembe vehető adatait az előzőekben mégis bemutattam, mégpedig arra gondolva, hogy ezeknek elemzése is némi tanulsággal járhat. A Kálózsdról, Kútfejről és Tornyiszentmiklósról származó példákban azt állapíthatjuk meg, hogy ezekben a *Kupa* névrész családnévnek tekinthető, s ez pedig nem a 'mélyedés, gödör' jelentésű *kupa* tájszóval hozható kapcsolatba (CsnSz. 651). A Bezeréd és Pórszombat községből közzétett elnevezéseknek a *kupa* köznévvvel való összefüggése pedig, amint már utaltam rá, bizonytalan. Mivel a bezerédi *Kupa* földrajzi név talán a 'mélyedés, gödör' vagy a 'völgykatlan' jelentésben használatos *kupa* tájszóból keletkezett, a pórszombati *Kupás-berék* helynév pedig nagy valószínűséggel a *kupa* főnévből képzett, 'gidres-gödörös, egyenetlen, hepehupás' jelentésű *kupás* melléknévre vezethető vissza (a zalai adatokra is vö. ÜMTsz. 3: 637), ezért ide sorolásukat bizonyos fokig indokoltnak tartom.

A fentiekben bemutatott helynevek alapján, továbbá a *kupa* tájszó ismeretére és jelentésének feltárására irányuló vizsgálódásokból eléggé jól kirajzolódik ennek a lexémának a szóföldrajzi elterjedtsége (a földrajzi közneveknek szóföldrajzi szempontú vizsgálatára l. részletesebben KÁLNÁSI 1996: 196–215; TÓTH 1997: 262–5; SEBESTYÉN 2008: 200–1). A *kupa* földrajzi köznévi előfordulásának helyei – főleg Somogy megyében – csak nagy vonalakban esnek egybe tájszóként való ismeretével, noha ebben – amint a későbbiekben bemutatandó adatokból jól kiviláglik – területileg jelentős különbség nincs, inkább nagyfokú hasonlóság jellemző, hiszen földrajzi köznévvé csak ott válhatott a *kupa*, ahol jelentésbeli tájszóként is használatos volt. Ha pedig ismerték is egy-egy adott településen, nyilvánvalóan ritkán vált helynevek névrészévé. Ez ugyanis nemcsak a szóban forgó település külterületének térszínformáitól függött, hanem például a helyi lakosság szemléletétől, névadási szokásaitól is. A különböző földrajzi nevek megalkotásában, létrejöttében ugyanis a névadó közösség és/vagy annak egy-egy tagja általában több névadási indíték közül is választhat. HOFFMANN ISTVÁN véleménye szerint „mindig az elnevező valóságviszonyai döntenek el a választást, s ebben természeti-társadalmi környezetén kívül természetesen egyéni habitusa, mentalitása, sőt a véletlenek is jelentős szerepet játszanak” (1993: 50).

A 'mélyedés, gödör' jelentésű *kupa* lexéma, amint az MARKÓ IMRE LEHEL és VARGA MÁRIA kutatásaiból kitűnik, olyan jelentésbeli tájszónak tekinthető, amely Somogy és Veszprém megye bizonyos településeinek helyneveiben földrajzi köznévi lett, és napjainkig így őrződött meg. Éppen ezért hasznosnak látszik a különféle tájszótárakat és más nyelvjá-

rási kiadványokat is abból a szempontból átnézni, hogy a magyar nyelvterület mely tájegységein és településein találunk példát a 'mélyedés, gödör' vagy ehhez hasonló jelentésű *kupa* tájszó előfordulására.

A különböző kiadványokat átnézve, az alábbiakban csak azokat az adatokat mutatom be, amelyekben a *kupa* tájszó 'mélyedés, gödör' értelemben fordul elő. A helyi és a regionális tájszótárak közül a földfelszínhez kapcsolódó jelentésváltozatban a *kupa* lexémára a Büssüi tájszótárban találtam példát, mégpedig 'mélyedés a földön, gödör' értelemben (vö. BüssTsz. 136), ezenkívül NYÍRI ANTALnak a Szenna nyelvjárását feldolgozó munkájában 'gödör az úton' jelentésben fordul még elő (1939: 139). Az általános tájszótárakban azonban – ugyanebben a jelentéskörben – több településről is van adatunk rá. A „Magyar tájszótár” 'kátyú, gödör' értelemben jelzi a *kupa* Zala megyei előfordulását, 'mély völgy' jelentésben pedig Göcsejből, Kővágóórszről és Révfülöpről közöl adatot (l. részletesebben MTsz. 1: 1249), az „Új magyar tájszótár” viszont jó néhány olyan települést is felsorol, ahol a *kupa* szó hasonló jelentésben szerepel. Az ÚMTsz. ide tartozó példaanyaga (a különböző helységeknek a szóban forgó kötetben lévő sorrendjét megtartva) a következő: a 'mélyedés, gödör' értelemben Aszófő, Cserszegtomaj, Kisdörgicse, Balatonkeresztúr, Kötcse, Patosfa, Szenna, Szentgál, Noszlop és Mesztegyő községekben fordul elő, 'völgykatlan' jelentésben pedig Berhida, Révfülöp és Gyugy helységekben van rá példa, valamint általánosságban Göcsej és Hetés van feltüntetve előfordulási vidékként (ÚMTsz. 3: 637). Az itt bemutatott példák azt mutatják, hogy a *kupa* tájszó szóföldrajzi elterjedtségének területe lényegében megegyezik azzal a vidékkel, amely földrajzi köznévként való előfordulásából, valamint MARKÓ IMRE LEHEL és VARGA MÁRIA már említett kutatásaiból is kirajzolódott.

A *kupa* lexéma szóföldrajzát vizsgálva az is fölmerült bennem, hogy hogyan keletkezett a 'mélyedés, gödör' jelentése, vajon miből ered és honnan került nyelvünkbe, a középdunántúli nyelvjáróterületre. A TESz.-ben a *kupa* címszónál a következő jelentéseit találjuk: 1. 'serleg; Becher, Pokal'; 2. 'kád, csöbör, hordó; Kufe, Tonne'; 3. 'egy fajta ürmérték; Art Hohlmaß'; 4. 'merítőedény; Schöpfgießfaß'; 5. 'gesztenye; a dió külső zöld burka'; grüne Schale der Nuß, Kastanie'; 6. 'tarkó; Nacken, Hinterkopf'; 7. 'kupola; Kuppel'; 8. 'mélyedés, gödör; Vertiefung, Grube'; 9. 'tengelyvégtok; Kapsel am Ende der Achse' és 10. 'a szem héja; Lid' (l. részletesebben 2: 672). A TESz. *kupa* szavunkat alapjelentéseiben latin eredetűnek tekinti, a 'mélyedés, gödör' jelentésre nem ad külön magyarázatot, figyelembe veendő lehet azonban a következő megjegyzése: „A magyar szó jelentései egyébként részben a latin megfelelők jelentései alapján, részben a magyarban bekövetkezett, főként hasonlóságon alapuló névátvitellel fejlődtek ki” (i. h. 672).

A *kupa* köznévi eredetével – más kutatók mellett – HADROVICS LÁSZLÓ is foglalkozott (1965: 101–6), s azt állapította meg róla, hogy „a régiségben és a népnyelvből négy különböző főjelentésben szerepel: 1. 'díszes ívóedény'; 2. 'tetőfedő cserép' (ebben a jelentésben csak mint *kupás-cserép*, ill. *kupás* mutatható ki); 3. 'az emberi fej egy része'; 4. 'kisebb ürmérték'. A népnyelvből ismert többi jelentés mind ezeknek valamelyikéhez kapcsolható. Ezt a négy főjelentést részletesen megvizsgálom, figyelembe véve minden elérhető magyar vonatkozású idegen és hazai latin adatot is” (i. m. 102). Ezt követően gazdag forrásanyag alapján tárgyalta a *kupa* köznévi felsorolt jelentéseit, és véleményét a következőképpen összegezte: „Valószínű az olaszból való átvétel a 'díszes edény' és a 'görbe zsindegy' jelentésekben. Lehetséges az átvétel, de lehetséges a hazai fejlődés is a 'tarkó' jelentésben. Magyar belső fejlődés eredménye az 'ürmérték' jelentés” (i. m. 106).

Megítélésem szerint a HADROVICS vizsgálta négy főjelentés közül a harmadik ('az emberi fej egy része', vagyis a 'tarkó') jelentés függhet össze a *kupa* köznévnék a 'mélyedés, gödör', illetőleg a belőle továbbfejlődött, szórványosan előforduló 'völgy, völgykatlan' jelentésével, amelyre, amint azt az előzőekben már részletesen bemutatam, elsősorban a közép-dunántúli nyelvjárási régióban (Külső-Somogyban és Veszprém megyében) találunk példákat. Ezen – a szerintem lehetséges – összefüggés miatt néztem át tájszótárainkat, hogy mely tájegységeken, településeken van adat a *kupa* 'tarkó' vagy hasonló jelentésben való ismeretére, használatára.

A 'tarkó' értelemben használt *kupa* tájszóra (emellett bizonyos esetekben más jelentései is vannak) a különböző helyi és regionális tájszótárakban a következő adatok fordulnak elő: *kupa* 1. <Régebben> fából készült mérőedény. 2. Nagyobb ivóedény. 3. A fej tarkó része (AmTsz. 228); *kupa* 1. 'tarkó'. 2. 'mélyedés a földön, gödör'. 3. 'nagyobb alakú, fából készült ivópohár' (BüssTsz. 136); *kupa* 'tarkó' (FTsz. 105); *kupa* 1. 'a koponya hátulsó része'. 2. 'talpas kis boros v. pálinkáspohár' (HhSz. 143); *kupa* 'tarkó' (KmTsz. 133); *kupa* 'tarkó' (MihTsz. 50) és *kupa* 1. 'a koponya hátulsó része'. 2. 'talpas pálinkás-pohárka' (OrmSz. 333). – ÉDES JENŐ a Balaton-felvidéki nyelvjárásról készített munkájában a *kupa* tájszót így értelmezte: 1. 'lapály, gödör'. 2. 'tarkó' (1907: 61). HORVÁTH ENDRÉNEK a Bakonyjáról írott kismonográfiájában a következő példát találjuk: *kupa* 'a fej bemélyedése hátul, tarkó' (1906: 32). NYÍRI ANTAL pedig Szennában a *kupa* szónak két jelentését jegyezte föl: 1. 'gödör az úton'. 2. 'fej' (1939: 139). Az itt felsorolt kiadványok között tehát három olyan van, amelyben a *kupa* köznévnék 'fej, tarkó', illetőleg 'mélyedés, gödör' jelentése egyaránt előfordul.

Az általános tájszótárak közül a MTsz. a *kupa* 'tarkó' jelentését Somogy megyéből, a *kupán vág* kifejezést pedig Göcsejből adatolja (1: 1249). Ezzel szemben az ÚMTsz. viszonylag sok helyről (pl. Balatonszentgyörgy, Cserszegtomaj, Lovászpata, Mezőtúr, Patosfa, Sümeg, Tata településekről) közöl példát a 'tarkó', illetőleg 'fej, koponya' jelentésű *kupa* köznévre és a *kupán vág* szókapcsolatra, így például Csokonyavisonta, Gyula, Körösladány, Nagyszalonta helységekből (3: 637). A magyar nyelvterületnek szinte minden vidékéről a *kupán vág* kifejezésre találunk sok példát. Ezt különféle tájszótáraink (pl. SzamSz., SzegSz., SzlavSz.) és köznyelvi szótáraink is (ÉKsz., ÉrtSz.) meggyőzően igazolják.

A 'tarkó' jelentésű *kupa* köznévről eredetével kapcsolatos vélekedését HADROVICS LÁSZLÓ így foglalta össze: „Csak a népnyelvből s az újabb irodalmi nyelvből ismert a *kupa* szónak 'fej, tarkó' jelentése, különösen a *kupán vág* kifejezésben (MTsz., ÉrtSz., vö. még MNy. 5: 447). Erre a jelentésre régi adataink nincsenek. Így nehéz eldönteni, vajon magyar jelentésfejlődéssel, vagy ismét olasz átvétellel van-e dolgunk. Az olaszban ismeretes a *coppa* 1. 'la parte di dietro del capo'; 2. 'regione in cui battono il maglio i macellai onde uccidere i bovini', tehát 1. 'tarkó', 2. 'a marha fejének az a része, amelyet a mészáros a taglóval megüt' jelentése (TOMMASEO–BELLINI). A jelentésbeli egyezés a magyar *kupa* szóval és a *kupán vág* kifejezéssel feltűnő. Ezért KOVÁCS GÉZA (MNy. 5: 448) kétségtelennek tartotta, hogy a *kupa* „nálunk csak az olasz nyelv hatása alatt válhatott a *fej kupájává*”. Tekintettel azonban arra, hogy hasonló névátvitel minden nyelvben igen gyakoriak, egyelőre az olaszból való átvételt ebben az esetben nem merném teljes bizonyossággal állítani” (i. m. 105–6).

HADROVICS véleményéhez – összegzőképpen, az általam vizsgált források alapján – azt szeretném hozzátenni, hogy a *kupa* lexéma 'mélyedés, gödör' jelentésben tájszóként

s ezzel összefüggésben földrajzi köznévként kisebb területen (elsősorban Külső-Somogyban és Veszprém megyében) fordul elő. Ezzel szemben a *kupa* 'fej, tarkó' közszo alapjelentésben – különösen a *kupán vág* területi elterjedtségét illetően – országszerte sokfelé, valamint egyes határainkon túli nyelvjárásainkban is ismert és használt nyelvi elemnek tekinthető (vö. NEMES–GÁLFFY–MÁRTON 1974: 106; KUNJÓZSEF 1993: 28). Ezért az a föltételezésem, hogy a *kupa* lexémának 'fej, tarkó' jelentése – akár latin eredetű, ahogy azt a TESz. megállapítja, akár más nyelvből (esetleg az olaszból) került nyelvünkbe – időben talán korábban keletkez(het)ett, mint a 'mélyedés, gödör' értelme. Ennek eldöntéséhez figyelemre méltó lehet, hogy a *kupa* 'tarkó' jelentésére valamivel korábbról van adat, mint a 'mélyedés, gödör' értelmű előfordulására (vö. TESz. 2: 672). Ezt a föltevést támogatja továbbá az is, hogy a CZUCZOR és FOGARASI-féle szótárban (CzF.) a *kupa* címszónál 'mélyedés, gödör' értelmezés nincs, ugyanakkor negyedik jelentésként ezt olvashatjuk: „Átv. ért. valaminek a völgyecskeje, mely a kupa öbléhez hasonló, pl. a fejnek a hátulsó részén levő gödör *nyakkupa*”. Azt, hogy a *nyakkupa* az itteni értelmezésben nyilvánvalóan 'tarkó' jelentésű, az is megerősíti, hogy szótárunk negyedik kötetében a következő magyarázatot találjuk: „*nyakkupa*, (nyak-kupa) ösz. fn. Vas megyében am. völgyecske, az emberi nyak hátsó oldalán, a fejnek tövében” (CzF. *nyakkupa*). Mivel a *kupa* címszót 'mélyedés, gödör' értelemben viszont nem szótározta, ez a tény is támogatja azt a feltevésemet, hogy a *kupa* tájszó ebben a jelentésben valamivel később és jóval kisebb régióban terjedt el, mégpedig a *kupa* lexémának egy évszázadokkal korábbi (valószínűleg latin eredetű) jelentésváltozatából – belső nyelvi fejleményként – hasonlóságon alapuló névátvitellel alakulhatott ki. Vannak ugyanis olyan testrésznevek (így például a *mell* mély hangrendű *mál* változata), amelyek földrajzi köznévvé válva helynevekben is előfordulnak. Ezzel kapcsolatban MÉSZÖLY GEDEON a következőket írta: „A prémes állatok bőrében a *hátnak* ellentéte volt a *mellet*, hasat összefoglaló *mál*: *nyusztmál*, *rókamál*, *farkasmál*, *nyúlmál* stb. A hegynek is volt *hát*-a is, *mál*-ja is, a déli lejtője, az eleje : innen vannak ma is, régi oklevelekben is *Hévmál*, *Verőmál* (vö. verőfény), *Szőlőmál*, *Diómál* s több efféle hegynevek” (1956: 19–20). A Baranya megyei *Szulimán* község nevében is a *mál* szó rejlik, ahogy azt KISS LAJOS kifejtette: „A 'szőlővel beültetett hegyoldal' jelentésű *szőlőmál* összetételből keletkezett. A *mál* jelentésének elhomályosodása révén népetimológias átalakulással a *Szulimán* szn.-hez hasonult” (FNESz. *Szulimán*).

Ez a népünk és nyelvünket jellemző szemléletmód és a vele összefüggő, hasonlóságon alapuló névátvitel több évszázad óta gazdagította és képszerűvé tette szó- és szóláskincsünket, mégpedig főképpen nyelvjárásainkban. Erre a sajátos népi gondolkodásmódra egyik munkám bevezető részében röviden így utaltam: „Szóteremtésében és sokféle napjainkig megtartott tájnyelvében ugyanis elsősorban a földműveléssel foglalkozó népréteg őrizte meg a természeti környezet, az anyagi valóság különböző dolgainak, tárgyainak, jelenségeinek, valamint ezek tulajdonságainak elnevezéseiben látásmódjának konkrétságát, a képi gondolkodást” (SZABÓ 2007: 15). Ez a népi szemlélet természetesen a helynévadás indítékait is jellemezte, és egyes földrajzi nevek keletkezésben szinte napjainkig fennmaradhatott. Így pl. a *kupa* köznévknek a jelentésváltozásában, majd földrajzi köznévvé válásában is szerepet kaphatott. Abban, hogy a 'mélyedés, gödör' jelentésű *kupa* tájszó Somogy és Veszprém megyében nyert teret, majd lényegében véve ugyanezen a vidéken, a dimbes-dombos Közép-Dunántúlon vált földrajzi köznévvé, természetesen közrejátszhattak a Balatonfelvidék, valamint Közép- és Külső-Somogy domborzati viszonyai is.

A hivatkozott irodalom

- ÉDES JENŐ 1907. A balatonfelvidéki népnyelv. Nyelvészeti Füzetek 40. Bp.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1965. Jövevényszó-vizsgálatok. Nyelvtudományi Értekezések 50. Akadémiai Kiadó, Bp.
- HhSz. = DALLOS NÁNDOR – PESTI JÁNOS, Hosszúhetényi szótár. Hosszúhetény, 1999.
- HOFFMANN ISTVÁN 1993. Helynevek nyelvi elemzése. Debrecen.
- HORVÁTH ENDRE 1906. A bakonyalji nyelvjárás. Nyelvészeti Füzetek 34. Bp.
- KÁLNÁSI ÁRPÁD 1996. Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük. Debrecen.
- KUN JÓZSEF 1993. Fekete-Körös-völgyi magyar tájszavak és magyar szavak a dél-bihari román nyelvjárásban. Sorozatszerkesztő: HAJDÚ MIHÁLY. ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszék – MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp.
- MESZÖLY GEDEON 1956. Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. Tankönyvkiadó, Bp.
- NEMES ZOLTÁNNÉ – GÁLFFY MÓZES – MÁRTON GYULA 1974. Torjai szójegyzék. Sepsiszentgyörgyi Megyei Múzeum, Sepsiszentgyörgy.
- NYÍRI ANTAL 1939. A zselicségi Szenna és vidéke magyar nyelvjárása. Kaposvár.
- SEBESTYÉN ZSOLT 2008. Kárpátalja történeti helyneveinek nyelvjárás-történeti tanulságai. In: BÜKY LÁSZLÓ – FORGÁCS TAMÁS – SINKOVICS BALÁZS szerk., A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei V. Szeged. 193–202.
- SZABÓ JÓZSEF 2007. A népi szemléletmód tükröződése nyelvjárásaink szókészletében. Szeged.
- TÓTH VALÉRIA 1997. Földrajzi köznevek szóföldrajzi szempontú vizsgálata a korai ómagyar korban. In: B. GERGELY PIROSKA – HAJDÚ MIHÁLY szerk., Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai 1. Bp.–Miskolc. 262–5.

SZABÓ JÓZSEF